

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРАЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
Ш.Ш. УӘЛИХАНОВ АТЫНДАҒЫ ТАРИХ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ ИНСТИТУТЫ

«EDU.E-HISTORY.KZ» ЭЛЕКТРОНДЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

2023. 10 (2)
шілде-қыркүйек

ISSN 2710-3994

ISSN 2710-3994 (online)

Құрылтайшысы және баспагері: Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі
Ғылым комитеті Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Ғылыми журнал Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігінің Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінде 2014 ж. 29 қазанында тіркелген. Тіркеу нөмірі № 14602-ИА. Жылына 4 рет жарияланады (электронды нұсқада).

Журналда тарих ғылымының *келесі бағыттары* бойынша ғылыми жұмыстар жарияланады: тарих (дүниежүзі және Қазақстан тарихы), деректану және тарихнама, археология, этнология, антропология.

Жарияланым тілдері: қазақ, орыс, ағылшын.

Редакция мен баспаның мекен-жайы:

050010 Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй

ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Тел.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

E-mail: edu.history@bk.ru.

Журнал сайты: <https://edu.e-history.kz>

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты, 2023
© Авторлар ұжымы, 2023

БАС РЕДАКТОР

Қабылдинов Зиябек Ермұқанұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі, ҚР ҒЖБМ ҒКШ.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының директоры. (Қазақстан)

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА

Аяған Бүркітбай Ғелманұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҒЖБМ ҒК Мемлекет тарихы институты директорының орынбасары. (Қазақстан)

Әлімбай Нұрсан — тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

Әбіл Еркін Аманжолұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институтының директоры. (Қазақстан)

Вернер Кунтһиа (Werner, Cynthia) — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Техас университеті, (АҚШ).

Голден Кэти Стромайл (Kathie Stromile Golden) — PhD, Миссисипи өңірлік мемлекеттік университеті (Mississippi Valley State University). (АҚШ)

Кәрібаев Берекет Бақытжанұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, «Қазақстан тарихы» кафедрасының меңгерушісі. (Қазақстан)

Қожамжарова Дария Пернешқызы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің ректоры. (Қазақстан)

Кожирова Светлана Басиевна — саясаттану ғылымдарының докторы, профессор, Фудан Университетінің Қытай және Орталық Азияны зерттеу орталығының мен «Астана» ХҒК бірлескен директоры. (Қазақстан)

Дайнер Александр (Diener Alexander) — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Канзас университеті. (АҚШ)

Көкебаева Гүлжауһар Какенқызы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті. (Қазақстан)

Көмеков Болат Ешмұхамедұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Халықаралық қыпшақтану институтының директоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. (Қазақстан)

Матыжанов Кенжехан Ісләмжанұлы — филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі, М.О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтының директоры. (Қазақстан)

Моррисон Александр (Morrison Alexander) — PhD, профессор Оксфордского университета. (Великобритания)

Муминов Ашірбек Құрбанұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ислам тарихы, өнер және мәдениет ғылыми-зерттеу орталығының аға ғылыми қызметкері IRCICA – İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi. (Түркия) **Римантас Желвис (Želvys Rimantas)** — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Вилнюс педагогикалық университеті. (Литва)

Самашев Зайнолла Самашұлы — археолог, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Герман археология институтының корр.-мүшесі, ҚР ҒЖБМ ҒК Ә. Марғұлан атындағы Археология институты. (Қазақстан)

Смағұлов Оразак Смағұлұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Балон ғылым академиясының корр.-мүшесі, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы сыйлықтың лауреаты, ғылым мен техниканың еңбек сіңірген қайраткері, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. (Қазақстан)

Сыдықов Ерлан Бәтгашұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ректоры. (Қазақстан)

Таймағамбетов Жәкен Қожахметұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, ҚР Ұлттық музейі. (Қазақстан)

ЖАУАПТЫ РЕДАКТОР

Қаипбаева Айнагүл Толғанбайқызы — тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының жетекші ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

ҒЫЛЫМИ РЕДАКТОРЛАР

Қозыбаева Махаббат Мәлікқызы — PhD, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Астана қаласындағы филиалының директоры. (Қазақстан)

Қапаева Айжан Тоқанқызы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Бас ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

Күбеев Рустем Жаулыбайұлы — Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

ТЕХНИКАЛЫҚ ХАТШЫ

Копеева Сания Жуматайқызы — Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының қызметкері. (Қазақстан).

ISSN 2710-3994 (online)

Учредитель и издатель: РГП на ПХВ «Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова» Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан

Научный журнал зарегистрирован в Комитете связи, информатизации и информации Министерства по инвестициям и развитию Республики Казахстан, свидетельство о регистрации:

№ 14602-ИА от 29.10.2014 г. Публикуется 4 раза в год (в электронном формате).

В журнале публикуются научные работы *по следующим направлениям* исторической науки: история (всемирная история и история Казахстана), источниковедение и историография, археология, этнология, антропология.

Языки публикации: казахский, русский, английский.

Адрес редакции и издательства:

050010 Республика Казахстан, г. Алматы, ул. Шевченко, д. 28

РГП на ПХВ Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК

Тел.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

E-mail: edu.history@bk.ru.

Сайт журнала: <https://edu.e-history.kz>

© Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, 2023

© Коллектив авторов, 2023

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

Кабульдинов Зиябек Ермуханович — доктор исторических наук, профессор, чл.-корр. НАН РК, директор Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК. (Казахстан)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Алимбай Нурсан — кандидат исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан)

Абиля Еркин Аманжолович — доктор исторических наук, профессор, директор Института истории государства КН МНВО РК. (Казахстан)

Аяган Буркитбай Гелманович — доктор исторических наук, профессор, заместитель директора Института истории государства КН МНВО РК. (Казахстан)

Вернер Синтия (Werner, Cynthia) — доктор исторических наук, профессор. Техасский университет. (США)

Голден Кэти Стромайл (Kathie Stromile Golden) — PhD, Государственный университет долины Миссисипи (Mississippi Valley State University). (США)

Дайнер Александр (Diener Alexander) — доктор исторических наук, профессор. Канзасский университет. (США)

Исмагулов Оразак Исмагулович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, член-корр. Болонской академии наук, лауреат премии им. Ч.Ч. Валиханова, заслуженный деятель науки и техники, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. (Казахстан)

Карибаев Берекет Бахытжанович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, заведующий кафедрой истории Казахстана, Казахский национальный университет им. ал-Фараби. (Казахстан)

Кожамжарова Дария Пернешовна — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, ректор Южно-Казахстанского университета им. М. Ауэзова. (Казахстан)

Кожирова Светлана Басиевна — доктор политических наук, профессор, содиректор Центра исследования Китая и Центральной Азии Фуданьского Университета и МНК «Астана», руководителю Центра китайских и азиатских исследований. (Казахстан)

Кокебаева Гульжаухар Какеновна — доктор исторических наук, профессор Казахского национального педагогического университета имени Абая. (Казахстан)

Кумеков Болат Ешмухамбетович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, директор Международного института кипчаковедения Казахского национального университета имени ал-Фараби, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. (Казахстан)

Матыжанов Кенжехан Слямжанович — доктор филологических наук, профессор, чл.-корр. НАН РК, директор Института литературы и искусства им. М. Ауэзова. (Казахстан)

Моррисон Александр (Morrison Alexander) — PhD, профессор Оксфордского университета. (Великобритания)

Муминов Аширбек Курбанович — доктор исторических наук, профессор, старший научный сотрудник Исследовательского центра исламской истории, искусства и культуры. IRCICA – İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi. (Турция)

Римантас Желвис (Želvys Rimantas) — доктор педагогических наук, профессор, Вильнюсский педагогический университет. (Литва)

Самашев Зайнолла Самашевич — археолог, доктор исторических наук, профессор, чл.-корр. Германского археологического института. Институт археологии им. А. Маргулана КН МНВО РК. (Казахстан)

Сыдыков Ерлан Батташевич — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, ректор Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева. (Казахстан)

Таймагамбетов Жакен Кожаметович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, Национальный музей РК. (Казахстан)

ОТВЕТСТВЕННЫЙ РЕДАКТОР

Каипбаева Айнагуль Толганбаевна — кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан)

НАУЧНЫЕ РЕДАКТОРЫ

Козыбаева Махаббат Маликовна — PhD, директор филиала в г. Астана Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (Казахстан).

Капаева Айжан Токановна — доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан).

Кубеев Рустем Джаулыбайулы — научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (Казахстан).

ТЕХНИЧЕСКИЙ СЕКРЕТАРЬ

Копеева Сания Жуматаевна — сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (Казахстан).

ISSN 2710-3994 (online)

Founder and publisher: RSE on REM “Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology” of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan

The scientific journal is registered at the Committee for Communications, Informatization and Information of the Ministry for Investments and Development of the Republic of Kazakhstan, registration certificate: No. 14602-IA dated October 29, 2014. The journal is published 4 times a year (in electronic format).

The journal publishes scientific works in the *following areas* of historical science: history (world history and history of Kazakhstan), source studies and historiography, archeology, ethnology, anthropology.

Publication languages: Kazakh, Russian, English.

Editorial and publisher address:

28 Shevchenko Str., 050010, Almaty, Republic of Kazakhstan

RSE on REM Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology CS MSHE of the Republic of Kazakhstan

Tel.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

E-mail: edu.history@bk.ru.

Journal website: <https://edu.e-history.kz>

© Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, 2023

© Group of authors, 2023

EDITOR-IN-CHIEF

Kabuldinov Ziabek Ermukhanovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Director of Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology SC MSHE RK. (Kazakhstan)

EDITORIAL BOARD

Alimbay Nursan — Candidate of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

Abil Yerkin Amanzholovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Director of the Institute of History of the State CS MES RK. (Kazakhstan)

Ayagan Burkitbai Gelmanovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Deputy Director of the Institute of History of the State SCMSHE RK. (Kazakhstan)

Werner, Cynthia — Doctor of Historical Sciences, Professor, Texas university. (USA)

Golden Kathie Stromile — PhD, Mississippi Valley State University. (USA)

Ismagulov Orazak Ismagulovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Corresponding Member of Bologna Academy of Sciences, winner of Ch.Ch. Valikhanov Award, Honored Worker of Science and Technology, Professor of L.N. Gumilyov University. (Kazakhstan)

Karibayev Bereket Bakhytzhonovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Head of the Department of History of Kazakhstan, Al-Farabi Kazakh National University. (Kazakhstan) **Kozhamzharova Daria Perneshovna** — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the NAS of the Republic of Kazakhstan, rector of the M. Auezov South Kazakhstan University. (Kazakhstan)

Kozhirova Svetlana Bassieva — Doctor of Political Science, Professor, Co-Director of the Center for the Study of China and Central Asia of Fudan University and the International Scientific Complex of the National Company "Astana", Head of the Center for Chinese and Asian Studies. (Kazakhstan)

Diener Alexander — Doctor of Political Science, Professor, University of Kansas. (USA)

Kokebayeva Gulzhaukhar Kakenovna — Doctor of Historical Sciences, Professor at the Abai Kazakh National Pedagogical University. (Kazakhstan)

Kumekov Bolat Eshmukhambetovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Director of the International Institute of Kipchak Studies of the Al-Farabi Kazakh National University, Professor at L.N. Gumilyov Eurasian National University. (Kazakhstan)

Matyzhanov Kenzhekhan Slyamzhanovich — Doctor of Philology, Professor, Corresponding Member of the NAS RK, Director of M. Auezov Institute of Literature and Art. (Kazakhstan)

Morrison Alexander — PhD, Professor, University of Oxford. (UK)

Muminov Ashirbek Kurbanovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Senior Researcher at the Research Center for Islamic History, Art and Culture. IRCICA (İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi). (Turkey)

Rimantas Želvys — Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Vilnius Pedagogical University. (Lithuania)

Samashev Zainolla Samashevich — archaeologist, Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of German Archaeological Institute. A. Marghulan Institute of Archeology SC MSHE RK. (Kazakhstan)

Sydykov Ertan Battashevich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Rector of L.N. Gumilyov Eurasian National University. (Kazakhstan)

Taimagambetov Zhaken Kozhakhmetovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, National Museum of the Republic of Kazakhstan. (Kazakhstan)

EXECUTIVE EDITOR

Kaipbayeva Ainagul Tolganbayevna — Candidate of Historical Sciences, leading researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Kazakhstan).

ACADEMIC EDITOR

Kozybayeva Makhabbat Malikovna — PhD, Director of Astana branch of the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

Kapaeva Aizhan Tokanovna — Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

Kubeyev Rustem Dzhaulybayuly — researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

TECHNICAL SECRETARY

Kopeyeva Saniya Zhumataevna — researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

Published in the Republic of Kazakhstan
 Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 10. Is. 2, pp. 278–289, 2023
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / МПНТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_10_2_278-289

KAZAKHSTAN DURING THE YEARS OF PERESTROIKA AND ACCELERATION POLICY IN THE USSR (1985–1991)

Sayyn Moldagalievich Borbasov^{1*}

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)

Doctor of Political Sciences, Professor, Chief Researcher

 <https://orcid.org/0000-0002-3105-3696>. E-mail: Borbaso54@mail.ru

*Correspondent author

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2023

© Borbasov S.M., 2023

Abstract. *Introduction.* The author analyzes the phenomena that had a significant impact on the socio-political development of the USSR in 1985–1991. *Goals and objectives.* Kazakhstan, as part of the Soviet Union, was in the orbit of the processes taking place in this vast empire. M. Gorbachev, who came to power in 1985, began to reform the economy and politics in order to bring the country out of the crisis. It is noted in the article that these reforms in the policy of the CPSU were named the “restructuring of public relations” (“perestroika”) and the “acceleration of socio-economic development”. The article reveals the nature and essence of the processes of “restructuring” (“perestroika”) and “acceleration”, determines their impact on Kazakhstan. The reasons for introducing elements of a market economy and putting the idea of “market socialism” on the agenda are shown. *Results.* The reasons for the crisis of this policy are analyzed, because it was not possible, with the preservation of an authoritarian and totalitarian system, to implement the democratization of public relations. On the example of Kazakhstan, the essence and meaning of the policy of “restructuring” (“perestroika”) and “acceleration” are analyzed. It is shown that the use of a larger share of national income for the maintenance of the military-industrial complex, the raw nature of the economy, excessive centralization, the economic disenfranchisement of regions, the decline in quality as a result of the dominance of gross indicators, the economic crisis and others have become the reasons for the failures of the processes of “restructuring” (“perestroika”) and “acceleration”. On the basis of archival materials of the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, the archive of the President of the Republic of Kazakhstan, media materials of those years, the reasons for the failure of the policy of “restructuring” (“perestroika”) and “acceleration” in Kazakhstan are shown. *Conclusions.* For Kazakhstan, the opportunity to go into the future as a civilized society depended on the goal of becoming a sovereign state. The systemic crisis of the Soviet Union opened the prospect of Kazakhstan’s becoming an independent state.

Keywords: USSR, the process of perestroika, acceleration of socio-economic relations, openness, transparency, reforms, public consciousness, crisis situation, social contradiction, market economy

Acknowledgments. The study was conducted within the framework of the project “Development of the academic publication «History of Kazakhstan from ancient times to the present day” in 7 volumes» (Registration number OR11465469).

For citation: Borbasov S.M. Kazakhstan during the years of perestroika and acceleration policy in the USSR (1985–1991) // Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”. 2023. Vol. 10. No. 2. Pp. 278–289. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_2_278–289.

ҚАЗАҚСТАН КСРО-ДАҒЫ ҚАЙТА ҚҰРУ ЖӘНЕ ЖЕДЕЛДЕТУ САЯСАТЫ ЖЫЛДАРЫНДА (1985–1991)

Сайын Молдағалиұлы Борбасов^{1*}

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)

саяси ғылымдарының кандидаты, профессор, бас ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0000-0002-3105-3696>. E-mail: Borbaso54@mail.ru

* Автор-корреспондент

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2023

© Борбасов С.М., 2023

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақалада 1985–1991 жылдарда КСРО-дағы қоғамдық-саяси дамуға елеулі ықпал жасаған құбылыстар талданады. *Мақсаты мен міндеттері.* Кеңес Одағының құрамында болған Қазақстанның осы алып империяда болып жатқан үдерістердің орбитасында болғандығын көрсету. 1985 жылы КСРО билігіне келген М.Горбачев елді өзгертуге бағытталған реформалар жасауды қолға алып, бұл саяси бағытты қоғамдық қатынастарды қайта құру және әлеуметтік-экономикалық дамуды жеделдету деп бағалағаны белгілі. Қайта құру мен жеделдету үдерістерінің табиғатын талдап, олардың Қазақстанға ықпалын анықталау. Сонымен қатар, Кеңес Одағы құрамындағы Қазақстанда нарықтық қатынастардың алғашқы қадамдарының басталуы және «нарықтық социализм» идеясының күн тәртібінде тұруының себептерін көрсетілу. *Нәтижелер.* Зерттеуде М. Горбачев бастаған КОКП билігінің авторитарлық, тоталитарлық жүйені сақтай отыра, қоғамдық қатынастарды демократияландыру саясатының іске аспауының себептері көрсетіледі. Қазақстан мысалында Кеңес Одағындағы қоғамды қайта құру және дамуды жеделдету саясатының мән-мағынасы талданады. Әскери-өнеркәсіп кешеніне табыстың қомақты бөлігінің жұмсалуды, экономиканың шикізаттық сипаты, шектен тыс орталықтандыру, аймақтардың экономикалық тәуелсіздігі болмауы, сандық көрсеткіштерге басымдылық беру кесірінен сапаның төмендеуі, экологиялық дағдарыс т.б. себептердің қайта құру мен жеделдету үдерістерінің іске асуына мүмкіндік бермегендігі ашылады. ҚР Орталық мемлекеттік архиві, ҚР Президент архивінің құжаттары, сол жылдардағы БАҚ материалдары негізінде Қазақстанда қайта құру және жеделдету саясатының іске аспауының себептері көрсетіледі. *Қорытынды.* Қазақстан үшін болашақ, өркениетті адамзат көшіне ілесе алу мүмкіндігі егеменді мемлекет болу мақсатына тәуелді болды. Кеңес Одағының жүйелі дағдарысы Қазақстанға тәуелсіз мемлекетке айналу перспективасына жол ашты.

Түйін сөздер: КСРО, қайта құру үдерісі, қоғамдық-экономикалық қатынастарды жеделдету, ашықтық, жариялылық, реформалар, қоғамдық сана, дағдарыстық ахуал, әлеуметтік қайшылық, нарықтық экономика

Алғыс. Зерттеу «Ежелгі дәуірден бүгінгі күнге дейінгі Қазақстан тарихы» академиялық басылымын жеті томдық етіп әзірлеу» бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасыу жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: OR11465469).

Дәйексөз үшін: Борбасов С.М. Қазақстан КСРО-дағы қайта құру және жеделдету саясаты жылдарында (1985–1991) // «edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2023. Т. 10. № 2. С. 278–289. (Қаз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_2_278–289.

КАЗАХСТАН В ГОДЫ ПЕРЕСТРОЙКИ И ПОЛИТИКИ УСКОРЕНИЯ В СССР (1985–1991)

Сайын Молдагалиевич Борбасов^{1*}

Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова (д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)

доктор политических наук, профессор, главный научный сотрудник

 <https://orcid.org/0000-0002-3105-3696>. E-mail: Borbaso54@mail.ru

*Корреспондирующий автор

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2023

© Борбасов С.М., 2023

Аннотация. *Введение.* Автор анализирует явления, которые оказывали значительные влияния на общественно-политическое развитие СССР в 1985–1991 гг. *Цель и задачи* статьи – показать, как Казахстан в составе Советского Союза находился в орбите процессов, происходящих в этой огромной империи. Пришедший к власти 1985 году Горбачев М., в целях вывода страны из кризиса, начал проводить реформы в экономике и политике. Эти реформы в политике КПСС получили названия “перестройка общественных отношений” и “ускорение социально-экономического развития”. В статье раскрывается природа и суть процессов перестройки и ускорения, определяется их влияние на Казахстан. Показываются причины ввода элементов рыночной экономики, и постановку на повестку дня идеи “рыночного социализма”. *Результаты.* Анализируются причины кризиса данной политики, ибо невозможно было при сохранении авторитарной и тоталитарной системы провести демократизацию общественных отношений. На примере Казахстана анализируется суть и смысл политики перестройки и ускорения. Показывается, что использование большей доли национального дохода на содержание военно-промышленного комплекса, сырьевой характер экономики, чрезмерная централизация, экономическая бесправность регионов, снижение качества в результате доминирования валовых показателей, экономический кризис и другие стали причинами неудачных процессов перестройки и ускорения. На основе архивных материалов Центрального государственного архива РК, архива Президента РК, материалов СМИ тех лет показывается причины провала политики перестройки и ускорения в Казахстане. *Вывод.* Для Казахстана возможность идти в будущее как цивилизованное общество зависела от цели стать суверенным государством. Системный кризис Советского Союза открыл перед Казахстаном перспективы стать независимым государством.

Ключевые слова: СССР, процесс перестройки, ускорение общественно-экономических отношений, открытость, гласность, реформы, общественное сознание, кризисная ситуация, социальное противоречие, рыночная экономика

Благодарность. Исследование проведено в рамках проекта программно-целевого финансирования «Разработка академического издания «История Казахстана с древнейших времен до наших дней» в 7 томах» (регистрационный номер: OR11465469).

Для цитирования: Борбасов С.М. Казахстан в годы перестройки и политики ускорения в СССР (1985–1991) // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2023. Т. 10. № 2. С. 278–289. (На каз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_2_278–289.

Кіріспе

Кеңес Одағы 1985–1991 жылдары қоғамдық қатынастардың негізгі салаларында терең дағдарысқа ұшырады. Дағдарыстық ахуалды еңсеруге КОКП бастаған кеңестік саяси жүйенің шамасы келмеді. Орталықтанған, жоспарлы социалистік экономика нарықтық еркіндікке негізделген капиталистік экономикадан әлсіз екендігін көрсетті. Алып империяны бір орталықтан, қатаң басқару баянсыз болып шықты. М. Горбачев бастаған КОКП басшылығы мен идеологтары Кеңес Одағының терең дағдарысқа ұшырағанын түсінді. Әлеуметтік-экономикалық дағдарысты еңсерудің кешенді шаралары ретінде қоғамдық қатынастарды қайта құруды, дамуды жеделдету концепциясын ұсынып, іске асырмақ болды. Бұл үдерістердің іргетасы ғылыми-техникалық прогрестің жетістіктерін пайдалану болады деп жоспарланды. Табиғат ресурстарын, шикізатты, қуат көздерін тиімді пайдалану, үнемдеу, сандық

көрсеткіштерден бас тартып сапалық көрсеткіштерге ден қою сияқты дұрыс ұсыныстар айтылды. Қайта құру мен жеделдету саясатын идеологиялық тұрғыдан жариялық пен ашықтық дүниетанымы қамтамасыз етуге тиісті болды.

Өкінішке орай негізінен дұрыс саяси таңдау орындалған жоқ. Оның басты себептері: Кеңес Одағында қалыптасқан орталық биліктің диктаты, республикалар мен аймақтардың саяси-экономикалық бостандықтарының болмауы, Кеңес халықтарының көңілінен шығатын әлеуметтік және ұлттық саясаттың іске асырылмауы, халықтың материалдық әл-ауқатының мүлдем жақсармауы, тұтыныс және азық-түлік тауарларының дефициті, әлеуметтік әділеттілік принциптерінің аяққа тапталмауы, ең бастысы, тоталитарлық жүйе мен КОКП диктатының сақталуы т.б. болды.

Аталған дағдарыстық құбылыстар КСРО құрамына кіретін барлық одақтас республикаларға, аймақтарға тән болатын. Оның үстіне мұнайға, газға, түсті металдарға деген әлемдік бағаның құлдырауы, соғыс-өнеркәсіп кешеніне жұмсалатын шығындардың арта беруі де қайта құру мен жеделдету саясатын қаржыландыруға мүмкіндік бермеді. Тоталитарлық саяси жүйе жағдайында экономиканы дұрыс өркендету бос әурешілік болып қалды.

Осы кезеңде Қазақ КСР КСРО құрамында барлық қиыншылықтарды, қайшылықтарды бастан кешірді. Азық-түлік, тұтыныс тауарларының зәрулігі, гиперинфляция, әлеуметтік әділетсіздіктердің орнауы, тілдік-этникалық мәселелердің асқынуы сияқты дағдарыстық құбылыстар республика халқының Кремльге сенімін мүлдем жоғалтты. КОКП билігі ұсынған кеңестік қоғамды қайта құру және әлеуметтік-экономикалық дамуды жеңілдету саясаты тиімді өзгерістерге әкелген жоқ. Себебі, КОКП-ның тоталитарлық билік жүйесін қоғамды жаңартумен ұштастыру мақсаты мүлдем нәтиже бермейтін әрекет болатын.

Зерттеудің мақсаты – Кеңес Одағының терең экономикалық, саяси-әлеуметтік дағдарысқа түскендігін Қазақ КСР-ның 1985–1991 жылдардағы жағдайы контекстінде көрсету. Дағдарыстық үдерістердің шығу себептері мен тереңдеуін Қазақстан қоғамы өмірі арқылы талдау жасау.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу мақалада әлемдік дамудың ортақ заңдылықтары мен өркениетке, әрбір мемлекетке тән ерекшеліктерін біртұтас үдеріс ретінде қарастыратын өркениеттілік принципі басшылыққа алынады. Кеңес Одағындағы дағдарыстың түп тамары ретінде, оның күйреуінің себебі ретінде оның әлемдік өркениеттілік заңдылықтарын бұзуы қарастырылады. Цивилизациялық принциптің қазіргі қоғамға қатысты сигменті индустриалдық революциялар теориялары. КСРО әлемдегі дамыған мемлекеттер бастан кешірген және іске асыруға ұмтылған индустриалдық революцияларды толыққанды бастан кешіре алған жоқ. Кеңес Одағының қайта құру мен жеделдету саясатына ден қоюдың негізгі себебі осында деген қағидат басшылыққа алынады (Шваб, 2018:13–172).

Сонымен қатар әлемдік қоғамдық ғылымға тән дағдарыстар мен қайшылықтар теориялары ұстанымдары зерттеу мазмұнын айқындауға көмектеседі. Тарих ғылымына тән тарихи объективтілік, салыстырмалы талдау әдістері қолданылады. Өркениеттілікке қол жеткізудің негізгі сара жолы тәуелсіз мемлекет ретінде дамуды қамтамасыз ету деген стратегиялық ұстанымдарға ден қойылады.

Зерттеу материалдары ретінде КСРО-дағы қайта құру мен жеделдету үдерістерінің мақсатын, мәні мен мазмұнын ашуға көмектесетін мемлекет қайраткерлерінің еңбектері, ғалымдардың зерттеулері, теориялық еңбектер және БАҚ құралдарындағы материалдар пайдаланылады. Сонымен қатар тарихи деректер ретінде қарастырылған жылдардағы қазақстандағы экономикалық, әлеуметтік жағдайды ашатын ҚР Орталық мемлекеттік архивінің 1137-қоры (ҚР ОМА, 1137) мен ҚР Президенті архивінің 708-қор (ҚР ПА, 708) құжаттары пайдаланылды.

Талқылау

Қазақстандағы 1985–1991 жылдар аралығындағы әлеуметтік-экономикалық және саяси ахуал тақырыбына арналған жеке монографиялық зерттеулер жарияланбаған. 5 томдық Қазақстан тарихы іргелі еңбектің бірнеше тараушаларында осы тақырып біршама ашылған.

Сол жылдарда КСРО мен КОКП-ны басқарған Михаил Горбачевтің еңбектерінде Кеңес Одағында қайта құру және әлеуметтік-экономикалық дамуды жеделдету саясатының мақсаты, міндеттері мен мазмұны ашылады. КОКП басшылығы Кеңес Одағының аса ауыр дағдарысқа душар болғандығын біліп оны еңсерудің жолы ретінде қайта құру және жеделдету саясатын таңдады. Алайда, тоталитарлық, бір

партиялық жүйені сақтау жағдайында қоғамдық қатынастарды демократияландыру іске аспайтындығына көз жеткізу болмады. Горбачев КОКП диктатурасын сақтаудың жолдары ретінде жаңаша саяси ойлау, ғылыми-техникалық прогреске ден қою, ресурстарды үнемдеу т.б. көптеген ұсыныстар айтумен болды. Бірақ та, КСРО саяси жүйесіне тән сөз бен істің алшақтығы дағдарысты еңсеруге мүмкіндік берген жоқ.

Тақырыптың өзекті мәселелері қайта құру мен жеделдету үдерістерін зерттеген Л. Абакиннің, А. Селезневтің, Ж. Яхшиковтің т.б. еңбектерінде талданады. Олар социализмнің тынысын ашу мақсатында ғылыми-техникалық революция жетістіктеріне ден қоюды, экологиялық ахуалды жақсартуды, адам факторын күшейтуді, өндірістегі тәртіпті жақсартуды, «ісініп кткен» әкімшілік аппаратты қысқартуды, табиғат ресурстарын үнемдеуді, қалдықсыз өндіріс орындарын көбейтуді, ірі кәсіпорындарда экологиялық стандарттарды сақтауды, халықтың материалдық әл-ауқатын жақсартуды т.б. тиімді шешімдерге қол жеткізуді ұсынды.

Қайта құру және жеделдету саясаты кезеңіндегі Қазақстандағы ахуал туралы БАҚ көптеген мақалалар жариялағанымен, жеке монографиялық зерттеулер жазылған жоқ. М. Тәтішевтің еңбектерінде 1985–1991 жылдардағы ахуал демографиялық даму контекстінде қарастырылады. Басқа зерттеулер, оқулықтар мен көптомдықтарда осы кезең кешенді зерттелмейді.

Нәтижелер

Қазақстан XX ғасырдың 70–80 жылдарында Кеңес Одағының құрамында «тоқырау» кезеңін басынан өткізді. Осы жылдарда қоғамды дамытуға бағытталған түбегейлі экономикалық реформалар болмады. Қоғамдық қатынастарда шешілмеген экономикалық және әлеуметтік-саяси мәселелер қордаланып жинақтала берді. КСРО басшылығы тоқыраудан шығудың жолдарын іздестіре бастады. 1985 жылы КОКП ОК Бас хатшысы болып сайланған М.С. Горбачев партияның 1985 жылғы сәуір пленумында әлеуметтік-экономикалық дамуды жеделдету, қоғамдық қатынастарды қайта құру үдерісін іске асыруды ұсынды. «Жеделдету» ғылыми-техникалық прогреске сүйенуге тиіс болды. М. Горбачев «ғылыми-техникалық прогресті жеделдетуді партия өзінің экономикалық стратегиясының басты бағыты ретінде қарастырады. Ол халық шаруашылығын интенсификациялау мен тиімділігін арттырудың, яғни, маңызды қоғамдық мәселелерді шешудің тиімді тетігі», - деп көрсетті (Горбачев, 1985: 3–4.).

КОКП ОК Саяси бюросы 70-ші жылдардан елдің экономикалық дамуында белгілі қиындықтар басталғанын мойындады. Оның негізі себептері экономикалық ахуалды түбегейлі өзгеруіне, құрылымдық саясат пен басқару әдіс-тәсілдерінің жаңаруына, шаруашылық психологиясының өзгеруіне назар аудармау, дамудың интенсивті жолына түсе алмау делінді.

КОКП басшылығы Кеңес Одағындағы экономикалық-әлеуметтік және саяси қатынастарды «қайта құру» керек деп шешті. Қайта құру социализмді дағдарыстан шығарып, жан-жақты жетілдірудің практикалық негізі болады деп есептеді.

«Қайта құру» қоғамдық қатынастарды «жеделдетуден» басталуы керек делінді. 1985–1991 жылдарда КОКП билігі осы бағыттағы саясат жүргізуге талпынды. «Қайта құру» (перестройка) «жеделдету» (ускорения) мемлекеттік басымдылық ретінде тандалып, осы бағыттағы үгіт-насихат Кеңес Одағы бойынша аса белсенді жүргізіле бастады. «Қайта құру» үдерісі қоғамдық қатынастардың барша салаларын қамтуға тиісті болды. Экономикадан бастап еңбек қатынастарына дейін қайта құру қажеттілігі көрсетілді. Себебі КСРО-да ресурстар шашылып, талан-таражға түсіп жатты.

Экономиканың эктенсивті дамуы елдің тоқырауға түсуіне әкелгені белгілі болды. Тоқыраудан шығудың және елдің әлеуметтік экономикалық дамуын «жеделдету және қайта құру» авторларының бірі академик Л. Абалкин «әлеуметтік-экономикалық дамуды жеделдету партияның стратегиялық бағыты. Ол уақытша шара емес. Жеделдету стратегиясы бүгінгі және болашақтағы көп ірі мәселелерді қамтиды. Ол кеңес қоғамы өмірінің барлық салаларын сапалы өзгертуге бағытталған: материалдық-техникалық базаны ғылыми-техникалық прогресс негізінде түбегейлі жаңарту, еңбектің мазмұны мен сипатын өзгерту арқылы қоғамдық қатынастарды жетілдіру, адамдардың материалдық-рухани жағдайын жақсартып, бүткіл саяси, қоғамдық, идеологиялық жүйенің белсенділігін арттыру», - көзделеді деп есептейді (Абалкин, 1986: 15–16.).

КОКП басшылығы қайта құру жеделдету концепциясын ұсына отыра КСРО-дағы шаруашылық жүйесін жаңартып, әлеуметтік-экономикалық жетістіктерді жақсартуды көздеді. Өндіргіш күштерді дамыту арқылы қоғамдық өмірдің барлық салаларына сапалы өзгерістер әкелу мақсаты қойылды. Кеңес қоғамының ғылыми-техникалық потенциалын көтеру арқылы социализмнің әлі де күш қуаты, даму

резервтері бар екендігін әлемге дәлелдейміз деген пікір айтылды. М. Горбачев бастаған КОПК билігі 1971–1985 жылдарда Кеңес Одағын қамтыған «тоқырау», яғни әлеуметтік-экономикалық дамудағы стагнация құбылысынан құтылуды мақсат етті. КОПК ОК Саяси бюросы Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін ұсынылған «коммунистік құрлысты кең көлемде жүргізуі», «социализмді жетілдіру», «кемелденген, дамыған социалистік қоғам», «адам келбетіндегі социализм» т.б. идеялық доктриналардың орындалмағандығын, КСРО-ның дамыған капиталистік мемлекеттерден мүлдем артта қалып қойғандығын түсінді. 1985 жылы билікке келген М.С. Горбачев бастаған КОПК билігі Кеңес Одағын да социалистік құрлысты сақтап оны «қайта құрып», жеделдетудің жаңа жолдарын іздестірді.

Сондай жолдардың бірі ретінде «нарықтық социализм» доктринасы ұсынылды. Осыған сәйкес орталық билік өндіріс құрал-жабдықтарына мемлекеттік меншікті сақтай отыра, экономиканың дамуының жалпы жоспарын жасайды. Әрбір кәсіпорын өз мүмкіндіктерін өздері анықтап, пайда табудың ұрымтал жолдарын өздері қарастырды. Әр кәсіпорынның экономикалық бостандықтары негізінде еркін нарық алаңы қалыптасады. Нарықтық социализмнің экономикалық моделін Қытай, Вьетнам, Лаос сияқты мемлекеттер тиімді қолданғанымен Кеңес Одағында «нарықтық социализм» дұрыс іске асырылмады. Оның басты себебі, тоталитарлық жүйемен Орталық билігі барлық аймақтарға өз әдетінше бұйрықтарымен басқара бергісі келді. Командалық-әкімшілік жүйемен нарықтық социализм ұштаса алмады. КСРО-да аралас экономика жасалынбады. КОПК орталықтан жоспарлаудан бас тарта алмады. М. Горбачев бастаған билік қайта құруды 1985 жылы арақ ішуге қарсы күрес шараларынан бастады. Қазына алкогольден түсетін қаржыдан айрылды. Елді жаңартуға тиісті кооперативтер құру, жерді жалға беру, жеке адамның еңбегін ынталандыру, қоғамдық талқылаулар т.б. реформалар «қайта құруды» жүзеге асыруды мақсат тұтты. «Жаңаша саяси ойлау» қайта құрудың идеологиялық платформасына айналуға тиіс болды.

Кеңестік қоғамдық-саяси ғылым марксизм-ленинизм концепциясы тұрғысынан КСРО-да орын алған дағдарыстық құбылыстар мен қайшылықтардың себептерін ашуға тырысты. Кеңестік жүйеде қалыптасқан «нақты шындықтарға» күдік келтірмеу қателігі үлкен зардаптар әкелді деп есептейді белгілі философ Ж. Яхшиликов (Яхшиликов, 1989: 5–6.). Ол социализм дағдарысының негізгі себептерінің бірі КСРО-дағы әлеуметтік әділеттілік принципінің бұзылуы деген пікір айтады. Әсіресе, еңбекші бұқараның материалдық әл-ауқатының жақсаруына көңіл бөлмеу, қаржылық және материалдық ресурстарды тиімсіз салаларға бағыттау социализмдегі негізгі ауруға, қайшылыққа айналды деп көрсетеді Ж. Яхшиликов. Әлеуметтік мәселелердің шешілуін екінші кезекке ысыра беру социализм идеясын дағдарысқа әкелді. Әсіресе жастар социалистік құрлысқа деген сенімінен айрылды. Қоғамның субъективті факторы: адамдар, халық бұқарасы, таптар, әлеуметтік топтар, ұжымдар әлеуметтік-экономикалық және рухани өркендеуге үлесін төмендетті. Социализмде белгілі философ И.Е. Зуев айтқандай «Адамдар, өздерінің даму тарихын жасаушы, өзінің қоғамдық болмысы мен санасын дамытушы, субъективті фактор болып табылады» (Зуев, 1986: 213.). Осы субъективті, «адам факторы» КСРО-дағы шешуші әлеуметтік күшке айналған жоқ. Ол социализмдегі әлеуметтік әділеттілік мәселелерінің шешілуіне басымдық берілмеуінен көрінді. Әсіресе, ұлттық аймақтарда мектептердің, бала бақшаларының, тұрмыстық қызмет көрсету мекемелерімен ауруханалардың жағдайы сын көтермеді. Мысалы, 20 жылда елдегі ақылы қызмет көрсету көлемі өзгермеді. Ол азаматтардың шығындарының 9 пайызын ғана құрады. Мұндай жағдай адам факторының өсуіне тұсау болып, халықтық тұрмыстық сұраныстарын орындауда күрделі жағдай туғызды (Территориальные..., 1988: 214.). КСРО халқының ішінде Қазақстан халқы да кедейлене берді. Қазақстанда экологиялық апаттар, әскери полигондар, өндірістің шикізатқа байлануы қосымша қиындықтар туғызды. Қазақстандағы Ертіс, Есіл, Орал сияқты ірі өзендерге жылына тазартылмаған 0,5 млрд. куб лас өндіріс сулары құйылды (ҚР ОМА. 1137-қ. 20-т. 813-іс. 248-п.). Қазақстанның металлургия, түсті металл өндіруші ауаға 14155 тонна көлеміндегі зиянды қалдықтарды шығарып отырды (ҚР ОМА. 1137-қ. 25-т. 826-іс. 40 п.).

1985–1991 жылдарда КОПК-ның М. Горбачев бастаған Орталық Комитеті халықтық материалдық әл-ауқатын түбегейлі жақсарту мәселесін қолға алудың орнына «демократияға үйрену, демократияландыру мен жариялылық жағдайында өмір сүру» ұрандарын бірінші орынға шығарып, кеңестік азаматтардың саяси мәдениетін тәрбиелеумен айналысып кетті (Политика..., 1988: 33). Кеңес Одағында жасалған «материалдық-технологиялық база елеулі жаңартуды талап етті, қоғамдағы негативті үрдістерді жеңудің ерекше зәрулігі сезілді» (Стратегия ускорения, 1986: 11.).

Кеңес Одағында еңбекші бұқараның әлеуметтік мүддесін көздейтін күшті әлеуметтік саясатты

жүргізу туралы көп айтылды. Бірақта, нақты істе бұлай болмады. ЖІӨ қомақты мөлшері әскери-өндірістік кешенді, бюрократиялық аппаратты, қауіпсіздік органдарын қаржыландыруға, социалистік туысқан елдерге көмек беруге т.б. жұмсады. Мәдениетке, өнерге, білім мен денсаулыққа халық шаруашылығында пайдаланылған іргелі қаржының 1961–1965 жж. – 6,2 %, 1981–1985 жж. 4,7 %, 1987 ж. – 5,5 % ғана жұмсалды (Селезнев, 1989: 96.). 1960–1980 жылдарда КСРО-дағы ұлттық табыстың өсімінің 2/3 бөлігі қосымша ресурстарды-адам күшін, отынды, шикізатты, яғни экстенсивті факторлар арқылы алынды (Предпосылки, 1987: 6). Осының кесірінен КСРО-да әлеуметтік саланың дамуы тіптен артта қалды. «А» тобын-өндіріс құрал жабдықтарын өндіруде біршама жетістіктер болғанымен, «Б» тобын-тұтыныс заттарын өндіру кенжелеп қалды. Сондықтан кеңістік билік 80-ші жылдардың ортасында КОКП ОК 1987 жылғы маусым пленумының шешімдеріне сәйкес тұтыныс тауарлары мен қызметтерін өндіруді жедел дамыту және оны халықтың талап-тілегіне сәйкестендіру туралы шешім қабылдады.

Сонымен қоғамды қайта құру мен әлеуметтік-экономикалық дамуды жеделдету саясаты КСРО-да қордаланған мәселелерді шешіп, социалистік құрылыстың даму потенциалын ашуды мақсат тұтты. Алайда, өкінішке орай, қайта құру мен жеделдету саясаты іске аспай қалды. Қоғамдық қатынастарды түбегейлі өзгертетін нақты реформалар жасалған жоқ. КСРО бұрынғыша табиғат ресурстары мен қазба байлықтарын сатуға негізделген шикізаттық экономикадан құтылған жоқ. Экономикада бұрынғыша экстенсивті даму үрдістері сақталды. Саяси жүйеде демократияландырудың орнына кеңестік тоталитарлық жүйе бұзылған жоқ. 1970–1980 жылдарды қамтыған кеңес қоғамының тоқырау үдерістері 1985–1991 жылдарда оның терең әлеуметтік-экономикалық және саяси дағдарысына ұласты. Кеңес Одағының құрамында Қазақ КСРО-да осы үдерістерді толықтай өз басынан өткерді. Қазақстан халқы КСРО дағдарысының және күйреуінің куәгері болды.

Қазақстанда 1985–1991 жылдар аралығында аталған идеялар мен концепциялар негізінде экономикада жаңа даму серпілісі жасалмады. Осы кезеңде республика экономикасы бұрынғыша экстенсивті сипатта жұмыс жасалды. Өндірісті алдыға сүйрейтін ешбір мегатрендтер іске асырылған жоқ. Өндірісті ұйымдастыруда, технологиялық процесстерде елеуші өзгерістер енгізілмеді. Қазақстан экономикасы құрылымы өзінің шикізаттық сипатын сақтады. Орталық министрліктер мен ведомствалар ел экономикасының 50 пайыздан астамына толықтай өз билігін жүргізді. 80-ші жылдарда Қазақстандағы шикізат өндіруші салалардың үлесі, Кеңес Одағының басқа аймақтарынан 1,7 есе көп болды (Энциклопедический справочник, 2001: 91).

Шикізат өндіретін ірі компаниялар табиғатты қорғаумен жүйелі айналыспады. Аса мол табыс таба отырып республика бюджетіне аз төледі. Олар әлеуметтік инфро-құрылымды жақсартуға айтарлықтай ат салыспады. Халықтың денсаулығын қорғау шараларын жасалмады. Одақтық министрліктер мен ведомствалар республиканың табиғат ресурстарын қанап, байлығын алумен айналысты. Қазақстан экономикасында билік құрған алып кәсіпорындардың шикізаттық сипаты оларда ғылыми жаңалықтарды, заманауи технологияларды енгізуге бөгет болды. Шикізатты өңдеуші, өндіріс құралдары мен тұтыныс заттарын жасайтын кәсіпорындар салалары кенжеледі. Республика халқы тұтынатын күнделікті тауарлардың 60 пайызы сырттан әкелді (Энциклопедический справочник, 2001: 92). Республика экономикасында Одақтық экономикаға тән деформациялар анық байқалды. 9, 10, 11 бесжылдықтар жоспарлары орындалмай қалды. Қазақстанда ауыл шаруашылығы өнімдерін өңдеу, сақтау және тапсыру өте нашар ұйымдастырылды. Халықтың материалдық әл-ауқаты нашарлай берді. Ауыл-селоларда медициналық, білім беру жүйесі, балалар бақшалары қызметтерін қалдықты қаржыландыру олардың сапаларын төмендетті. Тұрғын үй салу, мәдени-тұрмыстық нысандар салу халық тұтынысынан артта қалды. Одақтық билік республика халқына қатысты әлеуметтік әділеттілік принципін өрескел бұрмалады. Қазақстан халқы КОКП билігіне, әділетсіз саясатына іштей наразылық психологиясында болды.

Кеңес Одағы билігі экстенсивті экономикасы бар Қазақстан елдің орталық аймақтарына масыл, бергенінен алғаны көп болып отырған республика деген ұстанымда болды. «Қазақстанды Одақ асырап отыр»-деген шындықтан алшақ көзқарас қалыптасты. Ресей Федерациясы халқы «біз қазақты адам етіп отырмыз», -деген сыңайдағы ұлы державалық бағыттағы ұстанымдарын ресми болмаса да, қоғамдық пікірде айтып жүрді. КОКП билігі мен Кремльдің экономистері де «Қазақстан дотациясындағы Республика, Одаққа бергенінен алғаны көп» деген ұстанымда болды. Шындығында Қазақстанда тұрып Одаққа қараған кәсіпорындар жылына 15 млрд.сом пайда тауып отырса, содан 30 млн.сом ғана республика бюджетіне түсіп отырған. Одақтық министрліктер мен ведомствалар Қазақстан өнімдерін

сыртқа сатудан жылына 2 млрд. сом пайда тапса, соның 1 % ғана, яғни 20 млн сом республикаға бөлініп келген (Қазақстан коммунисті, 1990: 8).

Айтылған деректер Қазақстанның Одақтық экономикаға қосып отырған үлес салмағының қаншалықты бұрмаланып, кемітіліп көрсетілгендігін нақты айғақтайды. Қазақстан экономикасын билеген Одақтық өндірістің үлесі Қазақстан халқына тиесілі болмай келді. Ірі кен-байыту комбинаты қазақ жерінде, оның қазба байлықтарын игеріп зор пайда табады. Оның 2–3 пайызын ғана Қазақстанға берді. Нағыз диктат, әлеуметтік әділеттілік принципінің бұзылуын осындай орталық зорлығынан анық көреміз. Сонымен қатар әскери ведомствалар тегін 20 млн. гектар Қазақстан жерін иеленді. Бір ғана Қызылорда облысының Ленинск (Байқоңыр) қаласы аймағында 570 мың шаршы шақырым жерін космодром мен полигон ретінде тегін пайдаланды (Егеменді Қазақстан, 1992: 2).

Кеңес Одағында Қазақ КСР-ның отарлық, бодандық сипаты сақталғандығын, оның Ресей империясы кезіндегідей әділетсіз қанауда болғандығын республика халқының материалдық әл-ауқатының төмендігінен көруге болады. 1989 жылғы бағамен әр жан басына 75 сомнан келетін отбасылар КСРО бойынша халықтың 15 пайызы болса Қазақстанда ондай кедей отбасылар үлесі 50 пайыз болған. Ал, шикізат өндірмейтін, негізінен тауар шығаратын Балтық жағалауы республикаларында бұл көрсеткіш 1 % ғана болған. Қазақстан жерінен өтетін газ құбырларының бойында 2 мыңнан астам елді мекен отырса, солардың 78-іне ғана газ берілген. Ал, ауыл-селоар үстінен өтетін электр жүйлерінің тең жартысынан астамы елді мекендерге энергия бермеген (Қазақстан коммунисті, 1990: 8).

Одақтық министрліктер мен ведомствалардың жергілікті мәселелерге жете көңіл бөлмеуі, партиялық аппараттың диктаты, әкімшілдік-әміршілдік басқару, өндіріс ұйымдары мен совхоз, колхоздардағы еркіндіктің болмауы, мемлекеттік меншіктің талан-таржыға ұшырауы т.б. фактарлар жинақталып Кеңес Одағы 1965–1980 жылдардағы тоқыраудан кейін 1985–1991 жылдарда әлеуметтік-экономикалық және саяси дағдарыс фазасына келді. Бүткіл Кеңес Одағын, оның ішінде Қазақстанда да жалған ақпарат беру, көзбояушылық, формализм биледі. Жәй жүріп, терлеп еңбектенбей ақша алуға ұмтылатын, жалқау, өтірікші, қызғаншақ, жалақор «photo soweticus» деп аталған кері кеткен әлеуметтік топ пайда болды. Халықтың моралдық деградацияға ұшырауына ұлттық және жалпы-азаматтық ізгілікті құндылықтарды мемлекеттің қолдамауы себеп болды. Барлығы Орталыққа, КОКП-ға бағынуға тиісті деген адамзаттың, халықтардың даму табиғатына жат идеология үстемдік құрды.

Сталиндік әкімшілдік-әміршілдік жүйеде КОКП шаруашылық, Кеңес органдарын алмастырды. Партия өзіне тән емес шаруашылық, мәдени т.б. жұмыстарды басқаратын жағдай қалыптасты. Партиялық диктат жағдайында атқару комитеттері, өндіріс орындары, колхоз, совхоздар өз еркінше, мүмкіндіктері деңгейінде қызмет ете алмай қалды. Өндіріс пен ауыл шаруашылығын басқарудағы мұндай теңсіздік пен қайшылық түптің-түбінде терең экономикалық дағдарысқа алып келді. 1985–1991 жылдарда жаппай тұтыныс заттары мен азық-түлік тауарларының жаппай жетіспеушілігі орын ала бастады. 1985 жылы Қазақстанда еңбек өнімділігі мүлдем өскен жоқ. Ол 1970 жылға қарағанда 10 % төмен болды (ҚР ПА. 708-қ. 135-т. 334-іс. 62-п.).

IX, X, XI бесжылдықтар КСРО бойынша орындалмады. IX бесжылдық 12,6 пайызға, X бесжылдық 25 % XI бесжылдық 3,6 % орындалған жоқ. (Қазақстан (Қазақ елі) тарихы, 2016: 425). Осының салдарынан ұлттық табыстық өсуі құлдырады. Жалған есептер беру, материалдық құндылықтарды талан-таражға түсіру, жоспарды өзгерту сияқты келеңсіз құбылыстар етек алды. 1985 жылы Қазақстан колхоз, совхоздарының 53 % шығынмен жұмыс істеді. Шығындар көлемі 1,2 млрд. сомнан асты. Орал облысында совхоздардың 78 %, Целиноградта – 60 % рентабелді болмады. Қазақстанның 16 облысы ірі қара етін өндіруде пайда көрмеді, 13-і қой етін, 13 шошқа етін, 6-құс етін, 11-жүнді, 11-картопты, 11-көкөністі табыссыз өндірді (ҚР ПА. 708-қ. 48-т. 140-іс. 62-п.). Ауыл шаруашылығының ең осал тұсы қыс кезінде мал шығындарының көбеюі болды. Мысалы, тек 1985 жылы ғана 321 мың бас ірі қара қырылды. Бір жылда шөп жетіспеушілігінен 3,5 млн. бас қой азайып кетті (ҚР ПА. 708-қ. 135-т. 334-іс. 23-п.). КСРО-ның экономикалық саясатын билеген үлкен көлемге қол жеткізу мақсаты халық шаруашылығының дамуын теріс ағымға бұрып әкетті. Металл, мұнай, көмір, астықты ірі көлемде өндіру бірінші кезекке шықты да, сапа мен пайдалы тұтынысты қамтамасыз ету екінші орында қалды. Әсіресе халыққа қажетті тұтыныс заттары тапшы болды. Мысалы, 1985 жылы Қазақстанда тұтыныс заттарының ЖІӨ көлемі 25 пайызға төмендеді (История Казахстана, 2010: 630.). Индустрияландырудың сталиндік моделіндегі өндіріс құралдарын өндіруге («А» тобына) басымдылық берілуі 80-ші жылдардың ортасында тұтыныс заттарын өндіру («Б» тобына) дамуына кері ықпалын көрсетті. Ұлттық

табыстың жалпы өсімі халықтың материалдық әл-ауқатын көтеруді қамтамасыз ете алмай қалды. Халыққа қажетті, көптеген күнделікті тұтынатын заттардың дефициті пайда болды. Сапалы косметика, балалардың киім-кешегі, сапалы тамақтар түрлері жетіспеушілігі айқын байқалды. Дүкендер алдында тамақ пен киімге тұрған ұзын-сонар кезек үйреншікті іске айналды. Тіптен, тіс пастасы мен тіс щеткаларының болмай қалуы орын алды. Халық тұтыныс заттарына кезекке тұрып, 80-ші жылдар ортасында 65 млрд адам-сағат жоғалтқан. Бұл дегеніміз 35 млн адамның еңбек ету уақытымен пара-пар болған (Пацис, 1988: 181). Кеңес Одағы халық ақшасына қажетті тауарларын ала алмайтын қалге жеткен. Автомашина, жиһаз алу үшін жұмыскерлер кәсіподақтыққа, әкімшілікке кезекке тұрды. Партия мен шаруашылыққа басшылары жең астынан жалғасып қымбат, сапалы заттарды арнайы қоймалардан таныстықпен, кезексіз алды. Обком, райком қызметкерлеріне берілетін арнайы пакеттерде қымбат кәмпиттер, шәй, шұжық, ірімшік, уылдырық сияқты дефицит өнімдер беріліп тұрды. Халық пен биліктің арасындағы бөлініс осы кезден басталып, күшейе берді. Шаруашылық-партиялық номенклатура жеке билеуші, басқарушы тапқа айналды.

1981–1991 жылдарда Қазақстандағы халықтық материалдық жағдайы нашарлай түсті. Экологиялық ахуалда шиеленісті. Халықтық КОКП билігіне, саясатына деген сенімі азая берді. Орталық билік идеологтары Қазақстан дотациялық республика, ол Орталық аймақтарға масыл болып келеді деуден тайған жоқ. Қазақстан өзіне қараған 7 % өнеркәсіп орындарымен қандай биікке шыға алатындығын ешкім есепке алмады. 93 пайыз кәсіпорындар Одаққа тікелей бағынып, табысын Қазақстан қазынасына құймай отырды. Түсті металдар мен минералдық байлықтар қорлары бойынша Қазақстан Одақта Ресей федерациясынан кейін 2-ші орында тұрды. Республика Одақта өндірілетін мыстың – 30 пайызы, мырыштың – 40 пайызы, қорғасынның 60, титанның – 40, хромның – 95, сары фосфордың – 93 пайыздарын берген (Қазақстан коммунисті, 1990: 8).

Қазақстан агроөнеркәсіп өнімдері бойынша да Ресейге, Одаққа масыл болмағандығын астық көрсеткіштері де дәлелдейді. Мысалы, бұрынғы КСРО-ға халықта тамақтандыру үшін 48 млн. тонна бидай болса, соның 13,5 млн.тоннасын Қазақстан беріп отырды. Нан пісіруге арналған, аса сапалы клейковинасы 28 % астам болатын 10 млн.т. бидай керек болса, соның 8 млн. тоннасын Қазақстан беріп келген. Бұрынғы КСРО бойынша жүннің 28 % Қазақстан дайындаған. Сол жүнді арзанға алған аймақтар оған өз жүнінен тігілген киімдерді 10-15 есе қымбат бағамен қайта сатып отырған (Назарбаев, 1989: 2).

Шикізат күйінде сыртқа шығарылған қыруар қазынадан Қазақстан халқы пайда көрмеді. Тіптен, аса сапалы, әлемдік стандарттар деңгейіндегі тауарлардан Қазақстан пайда көре алмады. Мысалы, М.И. Калинин атындағы Шымкент қорғасын зауыты шығарған негізгі өнім-қорғасын 1989 жылы Лондон брижасында эталон ретінде тіркелді. Одақтық қорғасынның 50 % осы зауыт берді. Одақ арқылы жылдық өнімінің 40 % экспортқа шығаратын Шымкент қорғасын зауытын табысынан 1 тиын Қазақстанға бұйырмады. Барлық табыс Мәскеудегі «Разино-импорт» мекемесіне түсіп тұрды (Қадыров, 1991: 3).

Қазақстан халқы социалистік қоғамды қайта құру және әлеуметтік-экономикалық дамуды жеделдету саясатына қарсы болмады. КОКП-ның басшылығының жаңа стратегиялық бағытына қарсылық жасау ниеті мен hareketтері болған жоқ. 1985–1991 жылдарда қазақ халқы өкілдері республикада демографиялық басымдылыққа қол жеткізді. 1921–1922, 1931–1933, 1937, 1941–1945 жылдарда орын алған аштық, саяси құғын-сүргін, соғыс салдарынан болған аса зор адам шығынының орын толтыруға қол жеткізді. 1989 жылғы КСРО бойынша жүргізілген халық санағының нәтижелері бойынша қазақтардың республика тұрғындары арасындағы үлес салмағы 39 % жетті. Қазақстанда 1939 жылдан кейін жергілікті халық саны орыстардан 1,9 % асып, 307 мың адамға көп болып бірінші орынға шықты. 1989 жылғы санағы бойынша Қазақстанда 6,6 млн. қазақтар, 6,2 млн. орыстар, 957 мың немістер, 896 мың украиндықтар, 332 мың өзбектер, 328 мың татарлар, 185 мың ұйғырлар, 182 мың беларустар, 130 мың керейлер, 90 мың азербайжандықтар, 59 мың поляктар, 49 мың шешендер, 49 мың түріктер, 41 мың башқұрттар т.б. өмір сүріп жатты (Жұмасұлтанов, 1990:11–12). Осы жылдарда Қазақстан шын мәніндегі полиэтникалық поликонфессиялық және көп тілді, көп мәдениетті республика болды.

1985–1991 жылдардан бастап Қазақстанда орыс диаспорасының үлес салмағының азайуы басталды. Бұл үдеріс қазіргі уақытқа дейін сақталуда. 1989 жылы орыстардың үлес салмағы 1939 жылғы 40,2 пайыздан 37,8 пайызға төмендеп екінші орынға түсті. 3 жылда 1989–1992 жылдар аралығында Қазақстандағы орыстар саны 1 пайыз кеміді. Қазақтар саны осы үш жылда 6,6 млн адамнан, 7,2 млн. адамға дейін өсіп 39,7 пайыздан 42 пайызға дейін көтерілді. Қазақтар 2,3 пайыз артып, 600 мың адамға өсті

(Тәтімов, 1992: 4.). Қарастырылып отырған кезеңнен бастап Қазақстанның этнодемографиялық дамуында славян халықтарының азайып, түркі тектес халықтарының көбейуі үдерісі басым бола берді. Орыстар, украиндықтар, беларус, поляк халықтары өкілдері өздерінің тарихи отандарына біртіндеп, өз еріктерімен кетуі көбейді.

1985–1991 жылдарда Қазақстандағы экологиялық ахуал тіптен ушығып кетті. Осы кезеңде 16,6 млн халқы бар республиканың көптеген аймақтары экологиялық апат аймақтарына айналып кетті. Әсіресе, Семей ядролық полигоны, Арал теңізі, аймақтарында жағдай тіпті қиын болды. КСРО-да жүргізілген мақта өндіруді өсіру саясаты салдарынан Сырдария мен Өмудария өзендерінің сулар есепсіз пайдаланып Арал теңізіне құйылатын судың азайуы кесірінен теңіз 27 мың шаршы шақырымға суалып, жағалауы 70–150 шақырымға шегінді. Судың тұздылығы 5 есеге артып, 1 литр суда 30 граммға дейін тұз құрамы болды. 1950 жылы 500 мың тонна балық өндірілетін теңізде балықтың 20 түрі жойылып, балық шаруашылығы мен кеме жасау жұмысы дағдарысқа ұшырады. Құрғап қалған теңіз түбінің тұзы жыл сайын 100 млн.т. дейін ауаға көтеріліп жергілікті 3,5 млн.халықпен қоса барлық әлемдік атмосфера мен флора-фаунаға кері әсер ете бастады (Қазақстан (Қазақ елі) тарихы, 2016: 429).

КСРО-ның әскери-өндірістік кешенінің Қазақстанды әскери сынақтар полигонына айландыруы халықтың денсаулығын одан әрмен нашарлатты. 1985 жылы 43 ірі әскери кәсіпорын жұмыс істеп тұрды. Осы кезеңде Қазақстанда 6 әскери-сынақ полигондары жұмыс жасады. Олар: 929-шы Мемлекттік жазғы сынақ орталығы (929 ГЛИЦ) Батыс Қазақстанда; «Ембі» полигоны Ақтөбе облысында, «Сарышаған» сынақ полигоны Жамбыл, Қарағанды облыстары жерінде, 4-ші мемлекеттік сынақ полигоны (4 ГЦП) Батыс Қазақстанда, «Байқоңыр» космодромы Қызылорда облысы жерінде. Ең ірісі Семей ядролық полигоны Семей, Павлодар, Қарағанды облыстарының жерінде орналасты. Осы жылдары әскери объектілер республиканың 18 млн. га жерін алып жатты (Борбасов, 2015: 193–194.). Олардың аумағы тың игеру кезінде іске қосылған егістік көлеміне жете қабыл болды. 1949 жылдан бастап жұмыс істеп тұрған Семей ядролық полигонында 500-дей жерасты, жерүсті ядролық сынақтары жасалынды. Олардың жалпы қуаты 1945 жылы Хиросимо қаласына тасталған АҚШ-тың ядролық бомбасынан 2,5 мың есе артық болды (Қазақстан тарихы, 2020: 340–341.). Ондаған мың жергілікті халық сәуле аурауларына ұшырады. Онкологиялық аурулар ядролық сынақ аймағында 7 есе өсті. Кеңестік биліктің әлсіреуін пайдаланған жергілікті билік халық талабының өсуіне сәйкес 1990 жылы 29 тамызда Семей ядролық полигоны жабуға қол жеткізді. Полигонды жапқызу барысында сол кезеңгі Семей облыстық партия комитетінің 1-ші хатшысы Кешірім Бозтаев, «Семей–Невада» антиядролық қозғалысының жетекшісі, ақын Олжас Сүлейменов зор қызмет жасады. Қазақстан антиядролық әлемдік қозғалыстың көшбасшысына айналды.

Қорытынды. Кеңес Одағының күйреуі орталық биліктің әлсіреп, дезинтеграция үдерістеріне байланысты шындыққа айналды. Одақтас Республикалар жеке тәуелсіз мемлекеттерге айналуы мақсат тұтты.

Қазақстан халқы КОКП бұрынғыша басқара бере алмайтындығын түсінді. Экологиялық дағдарысқа қосымша, азық-түлік тауарларының зәрулігі, тұтыныс заттарының жетіспеушілігі анық байқалды. Республика халқының басым көпшілігіне айналған қазақ ұлтының тілі «екінші сортты», құрудың алдында тұрған тілдер қатарына түсті. Ұлттық мектептер саны азайып, ЖОО мен ғылым орыс тіліне көшті. Орталықтанған тоталитарлық билік интернационализм, халықтар достығы ұрандарымен қазақ ұлтының мақсат-мұраттарын, тәуелсіздік армандарын аяқ асты қалдырды. Қазақстан үшін болашақ, өркениетті адамзат көшіне ілесе алу мүмкіндігі егеменді мемлекет болу мақсатына тәуелді болды. Кеңес Одағының жүйелі дағдарысы Қазақстанға тәуелсіз мемлекетке айналу перспективасына жол ашты.

Дереккөздер

ҚР ОМА — Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві
ҚР ПА — Қазақстан Республикасы Президенті архиві

Sources

CSA RK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan
AP RK — Archive of the president of the Republic of Kazakhstan

Әдебиеттер

- Абалкин, 1986 — *Абалкин Л.М.* Курсом ускорения. Москва: Политиздат, 1986. 215 с.
- Борбасов, 2015 — *Борбасов С.М.* Қазіргі жаһандық үрдістер және әлемдік саясат. Алматы: Айтұмар, 2015. 233 б.
- Горбачев, 1985 — *Горбачев М.О.* Коренной вопрос экономической политики партии. Доклад на совещании в ЦК КПСС по вопросам ускорения научно-технического прогресса 11 июня 1985 г. Москва: Политиздат, 1985. 32 с.
- Жұмасұлтанов, 1990 — *Жұмасұлтанов Т.* Халықтар және ұлттар // Қазақстан коммунисті. 1990. № 3.
- Зуев, 1986 — *Зуев И.Е.* Объективное и субъективное в познании и практической деятельности. Москва, 1986. 247 с.
- История Казахстана, 2010 — *История Казахстана с древнейших времен до наших дней в пяти томах.* Т. 4. Алматы: Атамұра, 2010. 768 с.
- Қадыров, 1991 — *Қадыров Е.* Өзімізге бұйырмаған қымбат қазына // Социалистік Қазақстан. 1991. 30 наурыз. 3-б.
- Қазақстан (Қазақ елі) тарихы, 2016 — *Қазақстан (Қазақ елі) тарихы. 4 кітаптан тұратын оқулық.* 3-кітап. Алматы: Қазақ университеті, 2016. 460 б.
- Қазақстан тарихы, 2020 — *Қазақстан тарихы. Энциклопедия.* Алматы: Литера-М., 2020. 824 б.
- Егеменді Қазақстан, 1992 — *Қазақтың жері жарыштың төрі десек те...* (ред. мақала) // Егеменді Қазақстан. 1992. 28 мамыр.
- Назарбаев, 1989 — *Назарбаев Н.Ә.* Қуатты орталық-қуатты республика // Қазақ әдебиеті. 1989. 17 март. 2-б.
- Қазақстан коммунисті, 1990 — *Ой салатын он дерек* // Қазақстан коммунисті. 1990, №3.
- Пацис, 1988 — *Пацис О.* Цена равновесия // Знамя. 1988. № 2. 181 с.
- Политика, 1988 — *Политика как фактор ускорения: Сборник научных трудов.* Свердловск: УрГУ, 1988. 128 с.
- Предпосылки, 1987 — *Предпосылки и условия ускорения социально-экономического развития социалистического общества (Социально-философские аспекты).* Москва, ИНОИОН: 1987. 207 с.
- Энциклопедический справочник, 2001 — *Республика Казахстан. Энциклопедический справочник.* Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2001. 584 с.
- Селезнев, 1989 — *Селезнев А.З.* Фактор времени в стратегии ускорения. Москва: Мысль, 1989. 205 с.
- Стратегия ускорения, 1986 — *Стратегия ускорения. Учебное пособие. Для системы политической учебы* / Ред. В.В. Куликов. Москва: Политиздат, 1986. 255 с.
- Тәтімов, 1992 — *Тәтімов М.* Жинал қазақ жерінде – егеменді елінде // Егеменді Қазақстан. 1992. 26 қыркүйек. 4-б.
- Территориальные, 1988 — *Территориальные и отраслевые факторы ускорения экономического развития.* Ленинград: Наука, 1988. 223 с.
- Шваб, 2018 — *Шваб К.* Төртінші индустриялық революция. Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2018. 200 б.
- Яхшиликов, 1989 — *Яхшиликов Ж.* Диалектика ускорения социально-экономического и духовного прогресса при социализме. Москва: Высшая школа, 1989. 144 с.

References

- Abalkin, 1986 — *Abalkin L.M.* Kursom uskoreniya [Acceleration course]. Moscow: Politizdat, 1986. 215 p. (In Russ.)
- Borbasov, 2015 — *Borbasov S.M.* Kazirgi zhahandyk urdister zhane alemdik sayasat [Current global trends and world politics]. Almaty: Ajtumar, 2015. 233 b. (In Kaz.)
- Gorbachev, 1985 — *Gorbachev M.* Korennoj vopros ekonomicheskoy politiki partii [The root question of the economic policy of the party]. Moscow: Politizdat, 1985. 32 p. (In Russ.)
- Zhumasultanov, 1990 — *Zhumasultanov T.* Halyktar zhane ulttar [Peoples and nations] // Kazakstan kommunisti. 1990. No 3. (In Kaz.)
- Zuev, 1986 — *Zuev I.E.* Ob"ektivnoe i sub"ektivnoe v poznanii i prakticheskoy deyatel'nosti [Objective and subjective in cognition and practical activity]. Moscow, 1986. 247 p. (In Russ.)
- Istoriya Kazahstana, 2010 — *Istoriya Kazahstana s drevnejshih времен до наших дней в пяти томах*

[History of Kazakhstan from ancient times to our days in five volumes]. Vol. 4. Almaty: Atamura, 2010. 768 p. (In Russ.)

Kadyrov, 1991 — *Kadyrov E. Ozimizge bujyrmagan kymbat kazyna* [A precious treasure that we do not deserve] // *Socialistik Kazakstan*. 1991. March 30. P. 3. (In Kaz.)

Kazakstan tarihy, 2016 — *Kazakstan (Kazak eli) tarihy* [History of Kazakhstan (Kazakh country)]. Textbook in 4 books. Book 3. Almaty: Kazak universiteti, 2016. 460 p. (In Kaz.)

Kazakstan tarihy, 2020 — *Kazakstan tarihy. Enciklopediya* [History of Kazakhstan. Encyclopedia]. Almaty: Litera-M, 2020. 824 p. (In Kaz.)

Egemendi Kazakstan, 1992 — *Kazaktyn zheri garyshtyn tori desek te...* [Even if we say that the land of Kazakhs is the size of space...] // *Egemendi Kazakstan*. 1992. May 28. (In Kaz.)

Nazarbaev, 1989 — *Nazarbaev N.A. Kuatty ortalık-kuatty respublika* [A powerful center is a powerful republic]. // *Kazak adebieti*. 1989. March 17. P. 2. (In Kaz.)

Kazakstan kommunisti, 1990 — *Oj salatyn on derek* [Ten thought-provoking facts] // *Kazakstan kommunisti*. 1990. No 3. (In Kaz.)

Pacis, 1988 — *Pacis O. Cena ravnovesiya* [Cost of Balance] // *Znanya*. 1988. No 2. 181 p. (In Russ.)

Politika, 1988 — *Politika kak faktor uskoreniya: Sbornik nauchnyh trudov* [Politics as an accelerating factor]. Sverdlovsk: Ur GU, 1988. 128 p. (In Russ.)

Predposylki, 1987 — *Predposylki i usloviya uskoreniya social'no-ekonomicheskogo razvitiya socialisticheskogo obshchestva (Social'no-filosofskie aspekty)* [Prerequisites and conditions of acceleration of social and economic development of socialist society (Social and philosophical aspects)]. Moscow: INION, 1987. 207 p. (In Russ.)

Enciklopedicheskiy spravochnik, 2001 — *Respublika Kazahstan. Enciklopedicheskiy spravochnik* [Republic of Kazakhstan. Encyclopedic reference book]. Almaty: Kazak enciklopediyasy, 2001. 584 p. (In Russ.)

Seleznev, 1989 — *Seleznev A.Z. Faktor vremeni v strategii uskoreniya* [Time factor in acceleration strategy]. Moscow: Mysl', 1989. 205 p. (In Russ.)

Strategiya uskoreniya, 1986 — *Strategiya uskoreniya: Uchebnoe posobiye. Dlya sistemy politicheskoy ucheby* [Acceleration strategy: Tutorial. For the system of political studies] / Ed. V.V. Kulikova. Moscow: Politizdat, 1986. 255 p. (In Russ.)

Tatimov, 1992 — *Tatimov M. Zhinal kazak zherinde – egemendi elinde* [Gather on Kazakh land – a sovereign country] // *Egemendi Kazakstan*. 1992. 26 kyrkujek. P. 4. (In Kaz.)

Territorial'nye, 1988 — *Territorial'nye i otraslevye faktory uskoreniya ekonomicheskogo razvitiya* [Territorial and sectoral factors of acceleration of economic development]. Leningrad: Nauka, 1988. 223 p. (In Russ.)

Shvab, 2018 — *Shvab K. Tortinshi industriyalyk revolyuciya* [The fourth industrial revolution]. Almaty. Ulttyk audarma byurosy, 2018. 200 p. (In Kaz.)

Yahshilikov, 1989 — *Yahshilikov Zh. Dialektika uskoreniya social'no-ekonomicheskogo i duhovnogo progressa pri socializme* [Dialectics of acceleration of social-economic and spiritual progress under socialism]. Moscow: Vysshaya shkola, 1989. 144 p. (In Russ.)

МАЗМҰНЫ

ТЕОРИЯ ЖӘНЕ ӘДІСНАМА

Әбдіров М.Ж.

ҚАЗАҚСТАНДЫ ӘСКЕРИ ОТАРЛАУДАҒЫ РЕСЕЙ ҚАЗАК ӘСКЕРЛЕРІНІҢ РӨЛІ
(XVI ҒАСЫРДЫҢ АЯҒЫ– XIX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫ) 208

Ибраева А.Ғ., Темірханова Ә.С., Қабдөшев Б.Ж.

АЛАШ ЗИЯЛЫЛАРЫ ЖӘНЕ БАЙЛАРДЫҢ ШАРУАШЫЛЫҒЫН ТӘРКІЛЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ
(СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН Өңірі мысалында) 225

Қаратаев Ә.Ә.

АЛАША ХАН ЖӘНЕ «АЛАШ» БІРЛЕСТІГІНІҢ ҚҰРЫЛУЫ ЖӨНІНДЕ 241

ТАРИХ

Абдрахманов Б.Д., Асекова С.У.

СТАЛИНДІК КЕЗЕҢДЕ ҚЫРҒЫЗСТАНДА ҚУҒЫН-СҮРГІНГЕ ҰШЫРАҒАН ҚАЗАҚ ҰЛТЫ МЕН
ҚАЗАҚСТАННЫҢ ТУМАЛАРЫ ТУРАЛЫ 256

Ахметова Д.М., Мухамеджанова Р.Ж.

ЕКІНШІ ДҮНИЕЖҮЗІЛІК СОҒЫС КЕЗІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАН ӘЙЕЛДЕРІНІҢ
ТЫЛДАҒЫ ЕҢБЕГІ 267

Борбасов С.М.

ҚАЗАҚСТАН КСРО-ДАҒЫ ҚАЙТА ҚҰРУ ЖӘНЕ ЖЕДЕЛДЕТУ САЯСАТЫ
ЖЫЛДАРЫНДА (1985–1991) 278

Еженханұлы Б.

1246 ЖЫЛЫ РИМ ПАПАСЫ ИННОСЕНТ IV-ГЕ ЖАЗЫЛҒАН «ТАТАР ХАТЫ» ЖӘНЕ ОНЫҢ
НАЙМАН ТӨРЕГЕНЕ ХАТҮНМЕН ҚАТЫСЫ.....290

Құсайынов Д.Ж., Өтепова Г.Е.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МҰРАЖАЙЛАР МЕН БІЛІМ БЕРУ ҰЙЫМДАРЫНЫҢ ӨЗАРА ІС-ҚИМЫЛЫНЫҢ
ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ МЕН МӘСЕЛЕЛЕРІ 303

Мамбетова Г.А.

КЕҢЕС ҮКІМЕТІНІҢ ШАМАНИЗММЕН ЖӘНЕ «КЕЗБЕ МОЛДАЛАРМЕН» КҮРЕСІ.....318

Маничкин Н.А.

ӨЗАРА ТӘУЕЛДІ БОЛУ: ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТАРИХИ ЖАДЫ НЫШАНДАРЫ МЕН БЕЙНЕЛЕРІН
ПОЭТИКАЛЫҚ ҚАЙТА ТАЛДА 334

Мәсімханұлы Д., Әбиденқызы А.

ҚЫТАЙДАҒЫ ТҮРКІ ТАРИХЫ МЕН МӘДЕНИЕТІ ТУРАЛЫ ЗЕРТТЕУЛЕР: БАСТЫ БАҒЫТТАРЫ
МЕН НЕГІЗГІ ЕҢБЕКТЕР 347

Саурыкова Ж.С., Әбдіғұлова Б.Қ.

ІРІ БАЙЛАРДЫҢ МАЛ-МҮЛКІН КӨМПЕСКЕЛЕУ — ХАЛЫҚ ҚАСІРЕТІНІҢ АЛҒЫШАРТЫ
(ЖЕТІСУ Өңірінің мысалында) 361

Тапалова А., Қара Ә.

ЕКІНШІ ДҮНИЕЖҮЗІК СОҒЫС КЕЗІНДЕ БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ӘЙЕЛДЕРІН ТЫЛ
ЖҰМЫСТАРЫНА ЖҰМЫЛДЫРУҒА КОМСОМОЛДЫҚ НАСИХАТТЫҢ ҰҚПАЛЫ 375

АНТРОПОЛОГИЯ

Дүйсенов Б.Д.

ЕДІЛ-ОРАЛ Өңірі ЭПИГРАФИКАЛЫҚ ЕСКЕРТКІШТЕРІНДЕ ЕСІМІ САҚТАЛҒАН ҚАЗАҚТЫҢ
ТАРИХИ ТҰЛҒАЛАРЫН ТАБУ ЖӘНЕ ТАНУ.....387

Жалелов А.А.

1930–1960 ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚОСТАНАЙ ОБЛЫСЫН АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУ.....402

СОДЕРЖАНИЕ

ТЕОРИЯ МЕТОДОЛОГИИ

Абдиров М.Ж.РОЛЬ РОССИЙСКИХ КАЗАЧЬИХ ВОЙСК В ВОЕННОЙ КОЛОНИЗАЦИИ
КАЗАХСТАНА (КОНЕЦ XVI – НАЧАЛО XIX ВВ. ....208**Ибраева А.Г., Темирханова А.С., Кабдушев Б.Ж.**АЛАШСКАЯ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ И ВОПРОСЫ КОНФИСКАЦИИ БАЙСКИХ ХОЗЯЙСТВ
(НА ПРИМЕРЕ СЕВЕРНОГО РЕГИОНА КАЗАХСТАНА) .....225**Каратаев А.А.**

ОБ АЛАША ХАНЕ И ФОРМИРОВАНИИ ОБЪЕДИНЕНИЯ «АЛАШ» 241

ИСТОРИЯ

Абдрахманов Б.Д., Асекова С.У.О ЛИЦАХ КАЗАХСКОЙ НАЦИОНАЛЬНОСТИ И УРОЖЕНЦАХ
КАЗАХСТАНА, РЕПРЕССИРОВАННЫХ В КЫРГЫЗСТАНЕ В СТАЛИНСКИЙ ПЕРИОД .....256**Ахметова Д.М., Мухамеджанова Р.Ж.**

ТРУД ЖЕНЩИН КАЗАХСТАНА В ТЫЛУ ВО ВРЕМЯ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ.....267

Борбасов С.М.

КАЗАХСТАН В ГОДЫ ПЕРЕСТРОЙКИ И ПОЛИТИКИ УСКОРЕНИЯ В СССР (1985–1991) 278

Еженханулы Б.«ТАТАРСКОЕ ПИСЬМО» АДРЕСОВАННОЕ ПАПЕ ИННОКЕНТИЮ IV В 1246 ГОДУ И ЕГО СВЯЗЬ
С ТОРЕГЕНЕ КАТУН .....290**Кусаинов Д.Ж., Отепова Г.Е.**СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ПРОБЛЕМЫ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ МУЗЕЕВ И ОРГАНИЗАЦИЙ
ОБРАЗОВАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ .....303**Мамбетова Г.А.**

БОРЬБА СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ ПРОТИВ ШАМАНИЗМА И «БРОДЯЧИХ МУЛЛ» 318

Маничкин Н.А.ВЗАИМОЗАВИСИМОЕ СТАНОВЛЕНИЕ: ПОЭТИЧЕСКАЯ РЕИНТЕРПРЕТАЦИЯ СИМВОЛОВ
И ОБРАЗОВ ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ В КАЗАХСТАНЕ .....334**Масимханулы Д., Абиденкызы А.**ИССЛЕДОВАНИЯ ТЮРКСКОЙ ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЫ В КИТАЕ:
ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ И ВАЖНЫЕ ТРУДЫ .....347**Саурыкова Ж.С., Абдугулова Б.К.**КОНФИСКАЦИЯ ИМУЩЕСТВА КРУПНЫХ БАЕВ КАК ПЕРВООСНОВА ПОЛИТИЧЕСКИХ
РЕПРЕССИИ И ТРАГЕДИИ НАРОДА (НА ПРИМЕРЕ РЕГИОНА ЖЕТЫСУ) .....361**Тапалова А., Кара А.**ВЛИЯНИЕ КОМСОМОЛЬСКОЙ ПРОПАГАНДЫ НА МОБИЛИЗАЦИЮ ЖЕНЩИН НА ТЫЛОВЫЕ
РАБОТЫ В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ В ЗАПАДНОМ КАЗАХСТАНЕ 375

АНТРОПОЛОГИЯ

Дюсенов Б.Д.ОБНАРУЖЕНИЕ И ПОПУЛЯРИЗАЦИЯ ИМЕН ИСТОРИЧЕСКИХ ЛИЧНОСТЕЙ КАЗАХСКОГО
НАРОДА, КОТОРЫЕ СОХРАНИЛИСЬ В ЭПИГРАФИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКАХ ВОЛГО-
УРАЛЬСКОГО РЕГИОНА .....387**Жалелов А.А.**

АРХЕОЛОГИЧЕСКОЕ ИЗУЧЕНИЕ КОСТАНАЙСКОЙ ОБЛАСТИ В 1930–1960-е ГОДЫ 402

CONTENTS

THEORY OF METHODOLOGY

Abdirov M.Zh.

THE ROLE OF THE RUSSIAN COSSACK TROOPS IN THE MILITARY COLONIZATION OF KAZAKHSTAN (LATE XVI - EARLY XIX CENTURIES) 208

Ibrayeva A.G., Temirkhanova A.S., Kabdushev B.Zh.

ALASH INTELLIGENTIA AND THE ISSUES OF BAI FARMS CONFISCATION (ON THE EXAMPLE OF THE NORTHERN REGION OF KAZAKHSTAN) 225

Karatayev A.A.

ABOUT ALASHA KHAN AND THE FORMATION OF THE «ALASH» ASSOCIATION.....241

HISTORY

Abdrakhmanov B.D., Asekova S.U.

ON THE PERSONS OF KAZAKH NATIONALITY AND NATIVES OF KAZAKHSTAN REPRESSED IN KYRGYZSTAN DURING THE STALIN PERIOD 256

Akhmetova D.M., Mukhamedjanova R.Zh.

LABOR OF WOMEN OF KAZAKHSTAN IN THE REAR DURING THE SECOND WORLD WAR 267

Barbosov S.M.

KAZAKHSTAN DURING THE YEARS OF PERESTROIKA AND ACCELERATED POLICY IN THE USSR (1985–1991) 278

Ezhenkhan-uli B.

THE “TATAR LETTER” ADRESSED TO THE POP OF INNOCENT IV IN 1246 AND ITS INVOLVEMENT WITH TÖREGENE QATUN.....290

Kussainov D.Zh., Otepova G.E.

THE CURRENT STATE AND PROBLEMS OF INTERACTION BETWEEN MUSEUMS AND EDUCATIONAL ORGANIZATIONS IN KAZAKHSTAN 303

Mambetova G.A.

THE STRUGGLE OF THE SOVIET AUTHORITIES AGAINST SHAMANISM AND «WANDERING MULLAHS» 318

Manichkin N.A.

INTERDEPENDENT BECOMING: POETIC REINTERPRETATION OF SYMBOLS AND IMAGES OF THE HISTORICAL MEMORY IN KAZAKHSTAN.....334

Massimkhanuly D., Abidenkyzy A.

STUDIES OF TURKIC HISTORY AND CULTURE IN CHINA: MAIN DIRECTIONS AND SIGNIFICANT WORKS 347

Saurykova Zh.S., Abdugulova B.K.

CONFISCATION OF THE LARGE BAYS' PROPERTY AS THE PRIMARY BASIS OF POLITICAL REPRESSION AND PEOPLE TRAGEDY (ACCORDING TO THE EXAMPLE OF ZHETYSU REGION) 361

Tapalova A., Kara A.

THE IMPACT OF KOMSOMOL PROPAGANDA ON WOMEN'S MOBILIZATION FOR REAR WORK DURING WORLD WAR II IN WEST KAZAKHSTAN.....375

ANTHROPOLOGY

Dyussenov B.D.

DISCOVERY AND POPULARIZATION OF THE NAMES OF KAZAKH HISTORICAL FIGURES THAT HAVE BEEN PRESERVED IN EPIGRAPHIC MONUMENTS OF THE VOLGA-URAL REGION 387

Zhalelov A.A.

ARCHAEOLOGICAL STUDY OF KOSTANAY REGION IN THE 1930–1960 s 403

EDU.E-HISTORY.KZ
электрондық ғылыми журналы 2023. 10 (2)

Бас редактор:
Қабылдинов З.Е.

Компьютерде беттеген:
Зикирбаева В.С.

Жарияланған күні: 28.06.2023.
Пішімі 70x100/16. Баспа табағы 26,6.

Құрылтайшысы және баспагері:
Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Редакция мен баспаның мекен-жайы:
050010, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй
ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК
Тел.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

E-mail: edu.history@bk.ru.
Журнал сайты: <https://edu.e-history.kz>

Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТжЭИ беттелген:
050010 Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй